

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ГЕНДЕРНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF DEVELOPING PERSONAL RESPONSIBILITY IN RELATION TO GENDER IDENTITY

Стаття присвячена висвітленню результатів наукових досліджень із проблеми розвитку відповідальності особистості на основі психологічних особливостей зв'язку із структурами гендерної ідентичності.

Обґрунтована актуальність психологічного дослідження проблеми розвитку особистісної відповідальності в сучасному світі. Визначаючи головною потребою людини автентичну і самостійну діяльність у світі, реалізацію свободи вибору, розвиток творчого потенціалу, підкреслена регулююча функція особистої відповідальності. Зазначено, що у психології проблематика формування та реалізації особистості пов'язана з теоріями, що розкривають зміст поняття ідентичність. Ідентичність постає складним інтегративним психологічним феноменом, що характеризує процес і результат уподібнення, отождолення або самокатегоризації особистості з будь-ким або чимось. Ідентичність виступає як частина особистості, як складне інтегративне утворення, включене до структури особистості, що несе у собі відображення закономірності розвитку та функціонування особистості, а особистісна відповідальність виконує інтегративну регулюючу функцію, що забезпечує органічне поєднання різних аспектів людської життєдіяльності.

Висвітлені результати емпіричного дослідження дозволили зробити висновки щодо існування статистично значущих відмінностей в середніх рангах розвитку відповідальності за функціональними показниками між хлопчиками та дівчатами. Порівняння зв'язків параметрів відповідальності у юнаків та дівчат виявило велику роль суб'єктивно-особистісного та суспільно значущого результату у механізмах реалізації відповідальності у дівчат.

Ключові слова: особистість, відповідальність, ідентичність, гендерна ідентичність,

розвиток, динаміка, юнацький вік, старшокласники.

This article aims to present the findings of a scientific study focused on the development of personal responsibility, examining how psychological characteristics relate to gender identity structures.

The importance of psychological research on the development of personal responsibility in today's world is well justified. By acknowledging the fundamental human need for genuine and independent engagement, the ability to make choices freely, and the cultivation of creative potential, personal responsibility regulatory function is being highlighted.

It is observed that in psychology, issues related to personality development and realization are linked to theories that explain the concept of identity. Identity is viewed as a complex, integrative psychological phenomenon that reflects the process and outcome of an individual's assimilation, identification, or self-categorization with others or with various aspects of their environment.

Identity functions as a component of personality, representing a complex, integrative element within its structure. It reflects the patterns of personality development and functioning. Meanwhile, personal responsibility serves an integrative regulatory function, ensuring a harmonious interplay among various aspects of human life.

The findings of the empirical study enabled us to conclude that there are statistically significant differences in the average ranks of responsibility development between boys and girls based on functional indicators. An analysis of the relationships between responsibility parameters in boys and girls highlighted the considerable influence of subjective personal and socially significant outcomes on how girls experience and express responsibility.

Key words: personality, responsibility, identity, gender identity, development, dynamics, adolescence, high school students.

УДК 159.952.736
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.66.19>

Бондаренко В.О.

аспірантка кафедри психології
і педагогіки
Хмельницький національний
університет

Вступ. Неконтрольований глобальний розвиток техногенної цивілізації, триумф інформаційних технологій мають об'єктивний характер і наразі виявляють все більш домінуючий вплив на людину та загалом, на генералізацію деструктивних процесів у світі. Нищівна війна, розв'язана росією забирає тисячі життів дорослих і дітей, відчуття постійної загрози та незахищеності, страх перед майбутнім, якого може і не бути, – все це неминуче викликає зміни в масовій та індивідуальній самосвідомості, у соціальній орієнтації. Тому в епоху глобалізації різко зростає актуальність психологічного дослідження проблеми безпечного та доцільного життя людини, організації конструктивної життєдіяльності. Наростаюча девіталізація людського існування, технізація людини в субстратному та функціональному аспектах,

дефіцит безпосередніх чуттєво-емоційних здібностей, актуалізують необхідність пошуку якісно нової системи цінностей для вирішення проблеми адекватного сприйняття реальності, самореалізації та самотворчості на основі прийняття відповідальних рішень за умови незворотності історичних подій. Як ніколи, головною потребою для людини є автономна і самостійна діяльність у світі, реалізація свободи вибору та особистої відповідальності, розвиток творчої сутності власної ідентичності. У вітчизняній та зарубіжній психології проблематика формування та реалізації особистості пов'язана з теоріями, що розкривають зміст такого поняття, як ідентичність. Ідентичність розглядають і як почуття, і як суму знань про себе, і як поведінкову єдність, тобто вона постає як складний інтегративний психологічний феномен.

В наукових дослідженнях ідентичність трактується як почуття безперервності свого буття як сутності, що відрізняється від інших. З середини 60-70-х рр. минулого століття предметом дослідження в філософії, соціології, психології постає гендерна ідентичність. В класичних зарубіжних теоріях ідентичність розглядається Е. Гідденсом, У. Джеймсом, Е. Дюркгеймом, Ч. Кулі, Д. Марсіа, Дж. Мідом, Е. Фроммом, З. Фройдом, К. Хорні, Е. Еріксоном, К. Ясперсом, М. Мід. Для вітчизняних психолого-педагогічних досліджень особливого значення набувають роботи, присвячені різним аспектам гендерної ідентичності та гендерної соціалізації (В. Васютинський, Т. Говорун, О. Кікінежді, П. Горностаї).

Метою статті є висвітлення результатів наукових досліджень із проблеми психологічних особливостей розвитку особистісної відповідальності у зв'язку із гендерною ідентичністю.

Перші наукові визначення ідентичності – статевої, було запропоновано представниками психоаналізу. Змістом поняття розумілась єдність самосвідомості та поведінки індивіда, що відчуває свою приналежність до певної статі та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі. Виділяючи ідентифікацію як найважливіший механізм соціалізації, психоаналіз визначає, що ідентифікації охоплює кілька областей психічної реальності, що перетинаються:

1) переважне розуміння процесу і результату самоототожнення з іншою людиною, групою, станом або символом на підставі усталеного емоційного зв'язку, а також включення їх у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм, цінностей та зразків;

2) упізнавання чогось або когось;

3) уявлення, бачення суб'єктів іншої людини як продовження самої себе, наділення її своїми рисами, почуттями, бажаннями;

4) розуміння та інтерпретація іншої людини шляхом емоційно-когнітивного неусвідомлюваного ототожнення себе з нею [5].

Заслугує на увагу детальна розробка феномену ідентичності Е. Еріксоном в епігенетичній концепції розвитку особистості [5, 13, 14]. Розуміючи ідентичність загалом як процес організації життєвого досвіду в індивідуальне Я, Е. Еріксон наголошує на динамічності, змінюваності ідентичності впродовж усього життя людини, зважаючи на необхідність забезпечувати основну – адаптаційну функцію певної особистісної структури в актуальних динамічних умовах. На думку автора, процес становлення та розвитку ідентичності «оберігає цілісність та індивідуальність досвіду людини, дає їй можливість передбачати як внутрішні, так і зовнішні небезпеки та порівнювати свої здібності з соціальними можливостями, що надаються

суспільством» [13, р. 67]. Слід відзначити, що поняття ідентичності в розумінні Е. Еріксона, релевантне, передусім, поняттю постійного, безперервного розвитку Я. В авторській концепції персональна і соціальна ідентичність виступають певною єдністю, двома нерозривними гранями визначального процесу – процесу психосоціального розвитку особистості, формування її его-ідентичності.

В контексті нашої наукової розвідки, ідентичність можна розуміти як особистісно прийнятій і ґрунтовно засвоєний образ Я у всьому діапазоні взаємин особистості із зовнішнім простором, почуття адекватності та стабільного володіння власним Я незалежно від динаміки Я та ситуації на основі здатності до повноцінного вирішення завдань, що виникають на кожному етапі онтогенезу.

Ідентичність постає феноменом рефлексивним, пов'язаним із переживанням та усвідомленням людиною себе у світі. У цьому сенсі ідентичність завжди пов'язана з самістю і Я-концепцією. Це означає, що ідентичність одночасно постає і як процес особистісного синтезу, і як його поточний результат, який спрямовується певним набором її ключових елементів: Self, особистісними сенсами, мотивами, що є одночасно ядерними елементами Я-концепції.

Таким чином, ідентичність є позначенням психологічного феномену, пов'язаного з визначеністю людини у світі. Ідентичність – це поняття, що характеризує процес і результат уподібнення, ототожнення або самокатегоризації особистості з будь-ким або чимось, що направляє Self як ключовим елементом Я-концепції особистості. Ідентичність виступає як частина особистості, як складне інтегративне утворення, включене до структури особистості, що несе у собі відображення закономірності розвитку та функціонування особистості. Водночас, особистість є вершиною багатовимірних ідентифікацій особистості (гендерної, професійної, етнічної та інших), забезпечуючи їх узгодження і цілісність людини [2, 4, 6].

Таким чином, ідентичність як складна багаторівнева система є елементом (частиною) особистості, оскільки виникає і існує як функція та результат процесу самосвідомості особистості, тобто самовизначення та конструювання особистістю себе, своєї Я-концепції.

У всій складній динамічній структурі особистості особливий статус має відповідальність. Саме особистісна відповідальність виконує інтегративну регулюючу функцію, що забезпечує органічне поєднання різних аспектів людської життєдіяльності. Завдяки смислово узгодженню особистісного та соціального, суб'єктивного та об'єктивного в психіці, в процесі виконання безлічі ролей, людина не

руйнує себе, а зберігає внутрішню єдність, досягає еґо-ідентичності, існує в об'єктивному просторі, що організовується згідно із індивідуальними цілями.

Відповідальність ми розуміємо регулятивним принципом психічного життя, внутрішньою силою особистості, яка забезпечує постійний самоконтроль, що утверджується в процесі багатовимірних ідентифікацій особистості. Людську відповідальність ґрунтує неповторність та своєрідність життєдіяльності кожної особи. Відповідальність визначає успішність, способи самоактуалізації особистості та продуктивну реалізацію творчого потенціалу [12]. На відповідальний вчинок здатна лише людина, яка усвідомила свою спроможність до вільного вибору на основі визнання власної унікальності та неповторності.

Ідентичність, як динамічна структура, співвідносна з процесом постійного, безперервного розвитку Я. Доречно зважати, що цей розвиток нелінійний і нерівномірний, проходить через подолання криз ідентичності. Ідентичність формується і змінюється впродовж усього життя людини, забезпечуючи адаптацію індивіда у суспільстві, оберігає цілісність та індивідуальність досвіду людини, дає йому можливість передбачати як внутрішні, так і зовнішні небезпеки та почивнювати свої здібності із соціальними можливостями, що надаються суспільством.

Сформована або усвідомлена ідентичність включає вибір цілей, цінностей і переконань. Цей вибір актуалізується під час кризи ідентичності і є основою подальшого визначення сенсу життя. Кризи ідентичності – періоди, коли виникає конфлікт між конфігурацією елементів ідентичності, що склалася до цього моменту, з відповідним їй способом «вписування» себе в навколишній світ і умовами існування індивіда, що змінилися. Для виходу з кризи індивід повинен докласти певних зусиль, щоб знайти і прийняти нові цінності та види діяльності.

Таким чином, ідентичність завжди пов'язана з самістю та Я-концепцією. Почуття ідентичності є синонімом самосвідомості, і його можна розуміти суб'єктивним еквівалентом Еґо. Ідентичність (і всі її рівні та складові), визначені та спрямовуються мотиваційною структурою, орієнтованою на досягнення особистістю позитивної самооцінки. Будь-який вид ідентичності є ідентичністю особистості.

У більшості сучасних психологічних уявлень саме за особистістю закріплюється статус провідної інтегруючої та регулюючої інстанції, яка забезпечує цілісність Я-концепції та впорядковує багаторівневий процес ідентифікацій у постійному процесі узгодження об'єктивного та суб'єктивного. Особистість

перетворює зовнішні соціокультурні знаки-символи в особистісно значущі та осмислені, суголосні з потребами організму, цінності та сенси, що впливають на стан та ставлення людини до самої себе, інших та світу. Звідси, ідентичність постає як частина особистості, як складне інтегративне утворення, включене до структури особистості, яке несе у собі відбиток закономірності розвитку та функціонування особистості.

Вважається, що гендерна соціалізація – це процес засвоєння людиною норм і зразків поведінки, прийнятої (дозволеної) в даному суспільстві для чоловіка і жінки, що здійснюється за допомогою різних соціальних інститутів (школа, сім'я, ЗМІ, релігія, політика тощо) [2, 6].

Дослідники зазначають, що процес гендерної соціалізації особистості спрямовується за допомогою різних соціальних та культурних механізмів, одним із яких є гендерна роль. У широкому значенні поняття соціальної ролі означає спосіб поведінки людей у системі міжособистісних відносин, що залежить від їхньої позиції в суспільстві і відповідає прийнятним у даному суспільстві нормам, розпорядженням та очікуванням. Під гендерною роллю розуміють систему соціальних стандартів, розпоряджень, стереотипів, яким людина має відповідати, щоб її визнавали як хлопчика (чоловіка) чи дівчинку (жінку). Гендерні стереотипи – це стандартизовані уявлення про моделі поведінки та риси характеру, що відповідають поняттям «чоловіче-маскулінне» та «жіноче-фемінне». Маскулінність і фемінність – це нормативні уявлення про соматичні, психічні та поведінкові властивості, характерні для чоловіків і жінок [11].

Провідна роль формуванні мужності-жіночності відводиться соціальним очікуванням. Саме вони спрямовують та інтерпретують поведінку людини як відповідну для чоловіків або жінок. Гендерні ролі і стереотипи дослідники об'єднують іноді, згідно Е. Гоффманом, в поняття «гендерний дисплей» [10]. У цьому випадку мається на увазі величезне різноманіття проявів «культурних складових статі» – всіх стереотипів та шляхів соціалізації та ідентифікації, пов'язаних із запропонованими та нав'язуваними суспільством гендерними нормами [10, р. 62–84].

Гендерна ідентичність – це сукупність ідеальних уявлень суспільства про факт статевого диморфізму, що транслюють особистісній свідомості систему норм поведінки, розпоряджень мислення та відчуття, зразків самосприйняття. Вся ця система норм і зразків є елементами системоутворення форм життя-забезпечення та способів культуротворення, і як матеріальний носій гендерна ідентичність спирається на сукупність статево-вікових особливостей індивіда [5].

Таким чином, гендерна ідентичність постає як найважливіша частина загальної Я-концепції особистості, що забезпечує їй (особистості) почуття адекватності незалежно від різних змін Я та ситуації. Гендерна ідентичність є своєрідним особистісним вибором та «досягненням», яке дозволяє людині переживати почуття цілісності та конгруентності свого Я у ситуаціях рольової взаємодії. У гендерній ідентичності як частині загальної Я-концепції особистості знаходять відображення структурні елементи, функції, механізми та потреби особистості, зокрема, почуття відповідальності.

Майже у всіх підручниках та навчальних посібниках з вікової та педагогічної психології йдеться про випереджальний анатомо-фізіологічний розвиток дівчат у підлітковому та частково в ранньому юнацькому віці порівняно з юнаками [1, 7]. Водночас вказується на недолік психологічних властивостей, якими можна як простежити це випередження, такі визначити відмінність психічних проявів в осіб різної статі.

Вже у процесі соціалізації в дитячому віці дорослі, зазвичай, вимагають від дівчаток більшої дисциплінованості та підпорядкування правилам та вимогам. Вивчати і враховувати статевої відмінності психіки в підлітковому та ранньому юнацькому віці необхідно подвійно, оскільки в цей період відбувається остаточне формування та прояв усіх функцій організму та психіки школяра. Безсумнівно, що актуальність розгляду цього питання зростає багаторазово з урахуванням випереджального розвитку дівчат.

У поданні хлопчиків більшість чоловіків рішучі, відповідальні, незалежні, енергійні, сильні, впевнені, діяльні (якості розташовані в порядку зменшення факторних ваг). Дівчатка якості відповідальності не пов'язують із образом чоловіків. У поданні хлопчиків більшість жінок добрі, чесні, відповідальні та чуйні. У дівчат якості відповідальності також не знайшлося місця для характеристики образу жінки. Образ «Я» у хлопців постає як відповідальний, діяльний, чесний, енергійний, чуйний. Образ «Я» у дівчат: відповідальна, добра, справедлива, чесна, чуйна.

Наше емпіричне дослідження рівня розвитку відповідальності охоплювало старшокласників шкіл черкаських міських шкіл. Нами

був використаний адаптований опитувальник дослідження відповідальності (В. Прядейна), який включав 210 питань, який дозволяє виявити діапазон важливих складових відповідальності. Виразність кожної із складових визначалася за сумою відповідей. У розрахунок бралися ті характеристики, які говорили про виразність ознаки, і приймалися до уваги відповіді, що несуть протилежні показники. Усі розрахунки здійснювалися за допомогою програмного продукту SPSS Statistics.

З метою проведення оцінювання відмінностей одночасно між двома вибірками (дівчатами і хлопчиками) за рівнем розвитку вікової відповідальності за кожним функціональним показником був застосований U-критерій Манна-Уїтні для незалежних вибірок на рівні $p \leq 0,05$.

Були сформульовані такі статистичні гіпотези:

H_0 : Рівень розвитку відповідальності (за конкретним функціональним показником) у хлопців не нижче рівня розвитку відповідальності за цим же показником у дівчат.

H_1 : Рівень розвитку відповідальності (за конкретним функціональним показником) у хлопців нижче рівня розвитку відповідальності за цим же показником у дівчат.

Отримані результати, презентовані у таблиці 1, дозволяють сформулювати такі висновки:

1. Нульова гіпотеза (H_0) не відхиляється у випадках з такими функціональними показниками відповідальності: динамічний (аергічність), емоційний (астенічність), операційний (агармонічність), мотиваційний (егоцентричність), когнітивний (свідомість), змістовий (агормонійність).

Таким чином, відсутні статистично значущі відмінності в середніх рангах розвитку відповідальності за вищезазначеними функціональними показниками між хлопчиками та дівчатами.

2. Нульова гіпотеза (H_0) відхиляється і приймається альтернативна гіпотеза (H_1) у випадках з такими функціональними показниками відповідальності: динамічний (ергічність), емоційний (астенічність), регуляторний (інтернальність і екстернальність), операційний (гармонійність), мотиваційний (соціоцентричність), когнітивний (поінформованість), результативний (предметність і суб'єктність), змістовий (гармонійність).

Таблиця 1

Відмінності між показниками рівня розвитку відповідальності у дівчат і хлопців

	Динамічний		Емоційний		Регуляторний		Операційний	
	ергічність	аергічність	стенічність	астенічність	інтернальність	екстернальність	гармонійність	агармонійність
U	302,0	959,00	630,00	550,500	581,000	570,000	372,500	484,500
W	932,0	2444,0	1371,0	928,500	1361,000	1098,000	837,500	890,500
Z	-5,295	-0,742	-2,712	-1,465	-3,387	-1,971	-3,200	-0,077

Отже, маємо підстави для формулювання **висновку**: існують статистично значущі відмінності в середніх рангах розвитку відповідальності за вищезазначеними функціональними показниками між хлопчиками та дівчатами. Порівняння зв'язків параметрів відповідальності у юнаків та дівчат виявило велику роль суб'єктно-особистісного та суспільно значущого результатів у механізмах реалізації відповідальності у дівчат. Істотним фактором, що впливає на відповідальність у юнаків, є зниження власної залежності від обставин або мінімізація небажання взяття відповідальності на себе. У дівчат таким компенсаторним чинником, що впливає підвищення поведінкової активності та взяття відповідальності є зниження поведінкової пасивності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вікова психологія / ред. проф. Г.С. Костюка. Київ : Радянська школа, 1976. 276 с.
2. Горностаї П. П. Основи теорії ґендеру : навчальний посібник. Київ : К.І.С., 2004. С. 132–156.
3. Йонас Ганс. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
4. Кікінежді О. Ідентифікація як соціально-психологічний феномен диференціації статі : автореф. дис. ... доктора психол. наук. Київ : 2012. 44 с.
5. Кононов І., Кононов І., Концепція ідентифікації та ідентичності в психоаналізі: Зигмунд Фройд та Ерік Еріксон. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. 2013. №23(3). С. 5–27.
6. Кравець В. Історія ґендерної педагогіки : навчальний посібник. Тернопіль : Джура, 2005. 440 с.
7. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
8. Савчин М.В. Вікова психологія : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2005. 360 с.
9. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
10. Bern S. Gender Shema Theory and Its Implication for Child Development. Sings: J. of Women in Culture and Society. 1983. Vol. 8.No. 4. P. 43–75.
11. Goffman E. Gender Display. Studies in the Anthropology of Visual Communication. 1977. № 3. P. 62–84.
12. Konovalchuk V. I. Responsibility in the regulation of creativity potential. Innovative solutions in modern science. № 1 (10). 2017. P. 141–150.
13. Erikson E. Insight and responsibility. New York : Norton, 1964. 125 p.
14. Erikson E.H. Identity and the life cycle: Selected papers. Psychological Issues. 1959. Vol. 1. P. 5–165.